

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

א. פתיחה

אחת התלונות שהעלו כנגד רבי אברהם בן הרמב"ם היא, שהוא "ביטל כל דברי התלמוד ודברי החכמים ושינה אותם, ואינו מודה בהם כלל".¹ מסתבר שתלונה זו קשורה לתלונה דומה שהעלו כנגד אביו הרמב"ם, שאין הוא מזכיר את מקורותיו ב'משנה תורה',² "וישתכח שם התנאין והאמוראין מן העולם... שלומדין ואינן יודעין מה לומדין, וטועין באמרי החבור, ואינן יורדין לסוף דעתך, ומאי זה מקום המעין נובע".³ לימוד 'משנה תורה' נתפס, בין שאכן הייתה זאת כוונת המחבר ובין שלא,⁴ כתחליף לתלמוד, וכנגד זה עלתה התלונה. נעיין בדברי תלונה חריפים שצוטטו מפי 'אבן אלימני':⁵

* מאמר זה נכתב בעת עיסוקי בתורת הרמב"ם וצאצאיו, בין השנים תשס"ד-תשס"ז, במסגרת המחקר "בית הרמב"ם בהנהגת קהילות המזרח" בריכוזו של פרופ' מנחם בן-ששון. המחקר נתמך על ידי הקרן הלאומית למדע.

- 1 ראה להלן.
- 2 ראה גם: מ"ע פרידמן, "משא ומתן בין חכם מתימן לר' אברהם בן הרמב"ם על כסף הכתובה ועל סמכות המסורת", תעודה יד (תשנ"ח), עמ' 161-162.
- 3 ציטוט דברי ר' פנחס הדיין, איגרות הרמב"ם, מהדורת ר"י שילת, ירושלים תשמ"ז, ב, עמ' תלח. וראה שו"ת הרא"ש כלל לא סימן ט: "מה שכתב רבי מצליח... ע"כ נוסח דבריו; ולא יפה כיון... ומה שהביא מדברי הרמב"ם ז"ל, לא הבין דבריו... וכן טועים כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאים בגמרא, לידע מהיכן הוציא דבריו, טועין להתיר האסור ולאסור את המותר. כי לא עשה כשאר המחברים, שהביאו ראיות לדבריהם והראו על המקומות היכן דבריהם בגמרא, ומתוך זה יכול לעמוד על העיקר ועל האמת. אבל הוא כתב ספרו כמתנבא מפי הגבורה, בלא טעם ובלא ראייה, וכל הקורא בו סבור שמבין בו ואינו כן, שאם אינו בקי בגמרא, אין מבין דבר לאשורו ולאמתו, ויכשל בדין ובהוראה. לכך לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לרון ולהורות, אם לא שימצא ראייה בגמרא. וכן שמעתי מפי אדם גדול בכרצילונה, שהיה בקי בתלתא סדרי, ואמר: תמהתי על בני אדם שלא למדו גמרא וקורין בספרי הרמב"ם ז"ל ומורים ודנים מתוך ספריו וסבורין שיכירו בהם. כי אמר: אני מכיר בעצמי, כי בג' סדרים שלמדתי, אני מבין כשאני קורא בספריו, אבל בספריו בהלכות קדשים וזרעים, אינני מבין בהם כלום, וידעתי שכך הוא להם בכל ספריו. נאום הכותב, אשר בן ה'ר' יחיאל זצ"ל". וראה: מ' אלון, המשפט העברי תולדותיו מקורותיו עקרונותיו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 1015-1018.
- 4 ראה מה שכתב ר"י שילת, איגרות הרמב"ם, עמ' רנד ואילך. וראה לעומת זאת מה שכתב מ"ע פרידמן, "רשימות תלמיד בבית מדרש הרמב"ם באמונות ודעות ובהלכה", תרביץ סב, ד (תשנ"ג), עמ' 523-528. בהקשר זה ראוי לעיין בדבריו של ש"ד גויטיין, סדרי חינוך מתקופת הגאונים עד בית הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב, עמ' קמח-קמט: "סדר הלימוד בדורות ההם לא היה כלל כמקובל בישיבות אצל האשכנזים, כלומר שהתלמוד נלמד כיסוד וכעיקר של הכל... אדרבא, בדרגה הראשונה של הלמדנות - הדרגה המעניקה את התואר 'תלמיד חכמים'... - אין לומדים תלמוד כלל, אלא מקרא והלכות". נמצא, שהרמב"ם לא התיימר לערוך שינויים מרחיקי לכת ביחס ללימוד התלמוד, אלא "כבר במאתיים השנים שקדמו לפרסום ספר משנה תורה של הרמב"ם שימשה ההלכה הפסוקה נושא

העידו עלי בית ישראל, שאני כופר באותו איש [=רבי אברהם] ובכל מה שהוא אומר... אותו איש ביטל כל דברי התלמוד ודברי החכמים ושינה אותם ואינו מודה בהם כלל... בשעה שהוא דורש דרשה, אינו אומר לא 'תנן התם' ולא 'תנו רבנן'...

במקום אחר הראיתי שנאמנותו של רבי אברהם לכתבי אביו לא הייתה נאמנות גורפת אלא נאמנות בוחנת, והצבעתי על מקרים שבהם חלק רבי אברהם על אביו.⁶ במאמר זה אציג דוגמאות לכך שמקורותיו של רבי אברהם הם מהגמרא עצמה ולא מכתבי אביו. מובן שלהצגת דוגמאות אלו יש נגיעה ישירה בשאלת הסמכות של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים, בעיניו של רבי אברהם.

אפתח דווקא בהערות אחדות אודות מקומות שבהם ר' אברהם הולך בעקבות אביו, כדי שהתמונה לא תהיה חד ממדית.⁷

ראשי ללימוד... מפעלו הכביר של הרמב"ם לא היה אלא סיום וגולת כותרת של התפתחות, שהתחילה ארבע מאות שנה לפניו... (שם, עמ' קנג). בהקשר זה יש לציין גם לשאלה שנשאל הר"י מיגאש ולתשובה שהשיב (סימן קיד): "שאלה מה יאמר אדוננו באיש שלא קרא מעולם הלכה עם רב ואינו יודע דרך הלכה ולא פירושה ולא קריאתה אלא שהוא ראה הרבה מתשובות הגאונים ז"ל וספרי הדינים... ומי שאינו מבין עיקר הדין ולא מאיזה מקום יצא מן התלמוד אם הוא מותר להורות או אם ראוי לסמוך עליו בשום דבר... תשובה דע שהאיש הזה ראוי יותר להתיר לו להורות מאנשים רבים קבעו עצמם להוראה בזמננו זה ורוכס אין בהם אפי' אחד משני דברים אלו רצוני לומר הבנת ההלכה והעמידה על דעת הגאונים ז"ל. ואותם שמדמים להורות מעיון ההלכה ומחזוק עיונם בתלמוד הם ראוי למנעם מזה לפי שאין בזמננו זה מי שיהי' ראוי לכך ולא מי שהגיע בחכמת התלמוד לכלל שיוורה מעיונו מבלי שיעמוד על דעת הגאונים ז"ל. אבל מי שמורה מתשובות הגאונים וסומך עליהם ואע"פ שאינו יכול להבין בתלמוד הוא יותר הגון ומשובח מאותו שחושב שהוא יודע בתלמוד וסומך על עצמו... ואין בזמננו זה מי שיגיע בתלמוד לגדר שיוכל לסמוך להורות ממנו... עד שאני אומר שמי שאינו סומך על עצמו אם הוא נתלה בתשובות הגאונים ובהוראתם שהם הלכות פסוקות וסברות קצרות ברורות הוא יותר משובח מאותם המדמים להורות מן התלמוד...". וראה גויטיין שם, עמ' קסד-קסט. ראה מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו: 55 תעודות מן הגניזה, ירושלים תשס"א, שעל עניין זה נסוב וויכוח בין חלפון בן נתנאל לבין חכם אנדלוסי בשם ר' יעקב שכתב בין היתר (בתרגום מערבית, עמ' 305): "והלא אלוהים לא הזקיק אותנו לדברי הגאונים", אלא לעיון ב'תלמוד' [ולגילוי] מקורותיו". וראה שם עמ' 61-62 והערה 27 שלדעת גויטיין אפשר שתשובתו של הר"י מיגאש רומזת למחלוקת שבין יעקב לחלפון ממש, ו"אם כן ר' יוסף הכרעי, בוודאי להפתעתו של יעקב, לטובת הסוחר המצרי" (לספרם של גיל ופליישר הפנני פרופ' מנחם בן-ששון, ותודתי לו אמורה גם כאן). וראה כעת גם: י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, כרך ד, ירושלים תש"ע, עמ' 66 ואילך; עמ' 85-91.

5 גויטיין, התימנים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 126-127. לזהות הדובר ולרקע המאורע, ראה שם, עמ' 121-122. וראה הנ"ל סדרי חינוך, עמ' קלג.

6 כ' כהן, "מורשת אב בכתיבתו ההלכתית של רבי אברהם בן הרמב"ם", מעליות כה (תשס"ה), קובץ לציון שמונה מאות שנה לפטירת הרמב"ם, עמ' 184-198.

7 לאחרונה יצא לאור הספר: הקנון הסמוי מן העין, חקרי קנון וגניזה (בעריכת מנחם בן-ששון, ירחמיאל ברודי, עמיה ליבליך ודנה שלו, ירושלים תשע"א). שם עמ' 173-201 מופיע נספח למאמרו של פרופ' מנחם בן-ששון שהוכן על ידי (כפי שצוין בהערה שם). נספח זה עוסק בשימוש של ראב"ם בכתבי אביו ללא ציון המקור, והדוגמאות בארבעת הסעיפים הבאים כאן (ב-ה) הן חלק מהדוגמאות המופיעות שם.

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

ב. לשון הרמב"ם ולא לשון חז"ל

לעיתים נקט ראב"ם לשון הרמב"ם ולא לשון חז"ל; אציג דוגמה אחת: "והואיל וסוד הנדרים הוא עבודת ה', אמרו ז"ל: סייג לפרישות נדרים".⁸ הביטוי "סייג לפרישות נדרים" הוא ככל הנראה עיבוד של הרמב"ם את לשון חז"ל במסכת אבות ג, טו: "נדרים סייג לפרישות". כך כתב הרמב"ם (הלכות נדרים יג, כג): "...ובנדרים אלו וכיוצא בהן אמרו חכמים סייג לפרישות נדרים". ונראה ברור שראב"ם נקט את הלשון המעובדת של אביו.⁹

ג. העתקה מ'משנה תורה'

כעין זה הם מקרים שבהם נראה ברור שראב"ם העתיק מספרו של אביו כיון שהעניין אינו מוזכר בגמרא; גם כאן אציג דוגמה אחת: "ומה שנאכל ממה שאינו צמח כבשר וחלב וביצים ודבש וכד' מברך עליו... שהכל נהיה בדברו".¹⁰

במשנה ברכות ו, ג לא נזכר דבש. וראב"ם הזכירו על פי הרמב"ם (הלכות ברכות ח, א):¹¹
דברים שאין גידוליהן מן הארץ, כגון בשר וגבינה ודגים וביצים ומים וחלב ודבש וכיוצא בהן - בתחלה מברך (עליהן) "שהכל" ולבסוף "בורא נפשות רבות".¹²

ד. "הקבלה", "החכמים ז"ל", "המעתיקים ז"ל"

לעיתים אף נקט ראב"ם בכיטויים שמציינים לספרות חז"ל והכוונה היא לכאורה לדברי אביו או לפרשנותו של אביו לדברי חז"ל; נציג שלשה ביטויים כאלו - "הקבלה", "החכמים ז"ל", "המעתיקים ז"ל":¹³

כתב ראב"ם בעניין אבני השהם (פירוש התורה לראב"ם, שמות כח, י, עמ' תכ):

למדה הקבלה, שהחרות על האבן הימנית: ראובן לוי יששכר נפתלי גר יהוסף;
ועל האבן השמאלית: שמעון יהודה זבולן דן אשר בנימן; וזה מורה, שיחס

8 המספיק לעובדי השם, מהדורת דנה, רמת גן תשמ"ט, עמ' 311.

9 כתב ר"י קאפח במהדורתו למשנה תורה שם: "כ"ה בכל כ"י שברשותי סייג לפרישות נדרים. אף שבמשנה אבות פ"ג הל' טו גם בכתב יד רבנו עצמו נדרים סייג לפרישות. ובנדפס שינו ע"פ המשנה. ורבנו כנראה שינה את נוסח המשנה כדי לפרש לפי מטרותיו...". בכל אופן מנוסח דברי ראב"ם מוכח שאין לתקן במשנה תורה שם ולא כר"י שילת, הקדמות הרמב"ם, עמ' רפד והערה 8.

10 המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 242.

11 נוסח דברי הרמב"ם כאן ולהלן הוא על פי מהדורתו של מו"ר ראש הישיבה שליט"א.

12 ראה גם סדור רס"ג, מהדורת דודזון אסף ויואל, ירושלים תשל"ל, עמ' פב.

13 על עניין זה כבר עמד ויזנברג בהערותיו לפירוש התורה לראב"ם (פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם ז"ל על בראשית ושמות, לונדון תשי"ח) כפי שיצוין עוד בהמשך, וראה גם הערה כללית במבואו, עמ' 55 ודוגמאות בהערה 339. יש לציין שהספר נכתב במקורו בערבית.

תולדותם מקובל כזה, ופשט המקרא בתולדותם בויצא יעקב אינו כזה; וקשה זה עלי.

כך כתב הרמב"ם (הלכות כלי המקדש והעובדים בו ט, ט):¹⁴

ותופר עליו (=על האפוד) שתי כתפות כדי שיהיו על כתפות הכהן, וקובע על כל כתף וכתף אבן שוהם מרובע, משוקע בבית של זהב, ומפתח על שתי האבנים שמות השבטים, שישה על אבן זו ושישה על אבן זו כתולדותם, וכותבין שם יוסף יהוסף, ונמצאו חמש ועשרים אות באבן זו וחמש ועשרים אות באבן זו, וכך היו כותבין:

ראובן	שמעון
לוי	יהודה
יששכר	זבלון ¹⁵
נפתלי	דן
גד	אשר
יהוסף	בנימן

והאבן שכתוב בה ראובן על כתפו הימנית, והאבן שכתוב בה שמעון על כתפו השמאלית...

התאמת דברים אלו של הרמב"ם למקורות חז"ל מעוררת קשיים שעמדו עליהם נושאי כלין,¹⁶ ובכל אופן ישנן דעות אחרות בביאור דברי חז"ל.¹⁷ אמנם לענייננו חשוב לציין שראב"ם נקט לשון "למדה הקבלה" ("תצ'מן אלנקל") כשציטט את דברי אביו.

דוגמה נוספת (פירוש התורה לראב"ם, שמות כח, יז-כ, עמ' תכב):

ולמדה הקבלה, שכל אבן מהן מרובעת ושקועה בבית של זהב מרובע כמדתה, כדי שיהיה הזהב מקיף אותה מתחת, (במקום) שהיא מחוברת בחושן, ומארבע רוחותיה העומדות.

כך כתב הרמב"ם (הלכות כלי המקדש והעובדים בו ט, ו):

...וקובע בו ארבעה טורין של אבן המפורשים בתורה, כל אבן מהן מרובע ומושקע בבית של זהב שמקיפו מלמטה ומארבע רוחותיו.

14 נוסח דברי הרמב"ם כאן ולהלן מספר עבודה הוא על פי: רמב"ם מדויק, מהדורת ר"י שילת, ירושלים תשס"ח.

15 ראה הערה 7 במהד' ר"י שילת שם. ויש להוסיף שכך הוא בכתב ידו של הרמב"ם בפירוש המשנה כפורים (יומא) פרק ז משנה ה.

16 ראה גם מאמרי: "אבנטו של כהן הדיוט", מגדים כט (תשנ"ח), עמ' 55-56.

17 ראה ויזנברג הערה 48 שתמה על ראב"ם: "תמוהים דברי המחבר שלא הביא אלא סדר הרמב"ם ותמה עליו כאילו הוא הסדר היחיד". לפירוט הדעות בעניין זה, ראה: תורה שלמה, מילואים לפרשת תצוה (נדפס בכרך כג לאחר פרשת פקודי), סימן י, עמ' קעב-קעג.

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

כתב המשנה למלך שם: "לא ידעתי דין זה היכא איתיה". וראה ר"י קורקוס שנחלקו בדבר רש"י ורמב"ן, ודעת הרמב"ם כרש"י (וכן נראה דעת אונקלוס). וראב"ם, כאמור, נקט לשון "למדה הקבלה"¹⁸.

דוגמה נוספת (פירוש התורה לראב"ם, שמות כה, ל, עמ' תכו):

דקדוק הלשון מורה שהאורים והתומים דבר זולת האבנים. והחכמים ז"ל אומרים שהם תוארים לאבנים מפני שהן מגלות בהגדת העתידות...

כבר העיר ויזנברג (הערה 109) שמה שהביא ראב"ם בשם החכמים הוא שיטת אביו בהלכות כלי המקדש והעובדים בו י, י:

עשו בבית שני אורים ותומים כדי להשלים שמונה בגדים, ואף על פי שלא היו נשאלין בהן.

אכן יש להוסיף שבהלכות בית הבחירה ד, א כתב הרמב"ם גם כן כעין הדברים האלה:

...ואף אורים ותומים שהיו בבית שני לא היו משיבין ברוח הקודש, ולא היו נשאלין בהן, שנאמר: "עד עמוד כהן לאורים ולתומים", ולא היו עושין אותן אלא כדי להשלים שמונה בגדים לכהן גדול כדי שלא יהיה מחוסר בגדים.

והשיג עליו הראב"ד שם: "...וחיסור בגדים שאמר אינו כלום שאינו מחשבון הבגדים". ונראה ברור שכוונת הראב"ד היא שהאורים ותומים אינם האבנים.¹⁹ נמצא שגם הלשון "החכמים ז"ל" יכולה להתייחס בעצם לדברי אביו.²⁰

18 אציין שתי דוגמאות נוספות: א. פירוש התורה לראב"ם, שמות כה, כא, עמ' תכב-תכד: "ולמדה הקבלה שיוכתב על האודם, לפני 'ראובן' למעלה משמו, 'אברהם יצחק ויעקב', ועל ישפה תחת שם 'בנימן', 'שבטי יה'... והיה זה או על ידי שהיו אותן שתי האבנים אדם וישפה גדולות משאר האבנים, ובוזה יש דוחק, שהרי יפה יותר שתהיינה (כולן) שוות כלומר (כל) האבנים, או על ידי שהיתה כתיבת 'אברהם יצחק ויעקב' באותיות דקות בכתב דק, וכזה 'שבטי יה', וכתיבת שמות השבטים באותיות גסות; וזה הוא הקרוב יותר. ואנחנו רואים זה בגילוף קצת החותמות שתהיה חריטה גסה באמצע החותם בשם מה, ומסביב לו חריטה דקה של שמות אחרים כפי שימציא אותו הממציא (את הגליפה)". כך כתב הרמב"ם הלכות כלי המקדש והעובדים בו ט, ז: "ומפתח על האבנים (=אבני החושן) שמות השבטים כתולדותם, ונמצא כותב על האודם ראובן ועל ישפה בנימן, וכותב בתחילה למעלה מראובן אברהם יצחק ויעקב, וכותב למטה מבנימן שבטי יה, כדי שיהיו כל האותיות מצויות שם". וראה תורה שלמה לרמ"מ כשר, פרק כה, אותיות סד ועט שיש מחלוקת ראשונים כביאור דברי חז"ל בעניין זה. ב. פירוש התורה לראב"ם, שמות כה, ל, עמ' שצו: "לחם פנים. לחם בעל פנים כי לפי מה שביארה הקבלה במנחות כל חלה (יש) לה צורת לבניה...". וראה ויזנברג הערה 144. תיקונים והוספות עמ' תקלד הערה 144.

19 ראה ויזנברג הערה 108 שציין שרש"י ראב"ע רשב"ם ורמב"ן הבינו שהאורים ותומים אינם האבנים, ולפי המבואר יש להוסיף גם את הראב"ד.

20 אמנם שיטה כזו שהאורים ותומים הם חלק מבגדי הכהן הגדול ולא שהם נוספים עליהם, הובאה גם באוצר הגאונים ברכות, התשובות, סימן ד, עמ' 4 בשם רבינו נסים, ושם, סימן ו, עמ' 5-6 בשם הגאונים רב שרירא ורב האי (ומכאן הערה על דברי הכסף משנה שכתב: "ורבינו קורא פה אורים ותומים לחושן בדרך השאלה"). אכן שם הובאו הדברים בהבדל מסוים מהמובא בדברי ראב"ם, כיון שראב"ם מבין שהאורים ותומים הם אבני החושן, ובתשובות הגאונים הנ"ל ורבינו נסים כתוב שהם "אבני האפוד". הכינוי "אבני האפוד" מתייחס בדרך כלל לאבני השוהם שהיו על כתפות האפוד (ולפי זה צריך לומר שגם המובא ביומא עג ע"ב: "אמר רב שמואל בר יצחק: אברהם יצחק ויעקב כתיב שם... אמר רב אחא בר יעקב: שבטי ישורון כתיב שם" מתייחס לאבני השוהם; וגם מחלוקת רבי יוחנן וריש לקיש שם: "כיצד נעשית? רבי יוחנן אומר: בולטות, ריש לקיש אומר: מצטרפות"; והדברים צריכים תלמוד), אך

דוגמה נוספת (פירוש התורה לראב"ם, שמות כב, ט, עמ' שנ): "והמעתיקים ז"ל ביארו שדין השוכר בזה כדין שומר שכר". מלשון זו נראה שהדבר מקובל על כל "המעתיקים", אך הדבר נתון במחלוקת תנאים (ראה בבא מציעא צג ע"א וש"נ); ויתכן שכיון שאביו פסק (הלכות שכירות א, ב): "נושא שכר או השוכר, שניהן דין אחד להן", ממילא אפשר, לדעתו, לציין "המעתיקים" בסתם.²¹

לעיתים גם משתמש ראב"ם בלשונות אלו בעניינים שאינם מצויים בספרות חז"ל שבפנינו, ויתכן שגם במקרים אלו כוונתו לדברי אביו:²²

ביארו המעתיקים ז"ל שהמגבעת היא המצנפת, ואין חילוק בין שתיהן בעצם אלא החילוק בדרך הלכשתן: כהן גדול צונף בה כצניפה הידועה, וכהן הדיוט צונף בדרך שתהיה על ראשו ככובע של מלחמה.²³

נמצא גם שימוש בלשון זו כציון לאבני החושן, ראה מדרש תנחומא, פרשת ויחי, סימן טו: "כל אלה שבטי ישראל שנים עשר אבל להלן כתיב י"ב נשיאים יוליד (בראשית יז) ואלו שבטים על סדרו של עולם י"ב שעות ביום י"ב שעות בלילה, וכן המזלות והחדשים וי"ב אבני האפוד לפיכך כל אלה שבטי ישראל שנים עשר".

21 אמנם ייתכן גם לומר שנקט לשון זו משום שלסתם משנה שם שוכר כשומר שכר, אך ישנם גם מקרים נוספים שנקט לשון "המעתיקים" כשבספרות חז"ל הדבר נתון במחלוקת, וכוונתו להלכה; ראה שמות כא, כט, עמ' שמד והערה 215; שמות כא, ל, עמ' שמד והערה *218; שמות כא, לג, עמ' שמד והערה 225; שמות כג, יט, עמ' שסו והערה 92.

22 ראה גם מבואו של ויזנברג, עמ' 55, ודוגמאות בהערה 340. אכן ראוי לציין שלעיתים מפנה ראב"ם לדברי חז"ל ולכאורה אינם שם וגם אינם ברמב"ם, אציין דוגמה אחת: כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 172): "...כפי שחייבו ז"ל לגבי מניח התפלין שתהיינה הרצועות מוסתרות כדי שלא יראה כחנף". ראה מנחות לו ע"ב: "רב אשי הוה יתיב קמיה דאמימר, הוה ציריא בדיה וקא מתחזיין תפלין, אמר ליה, לא סבר לה מר: לך לאות - ולא לאחרים לאות? אמר ליה: במקום לך לאות איתמר". וראה רש"י שם ד"ה "במקום לך לאות איתמר": "מקום שרוב בני אדם אין נראה לאחרים דהיינו קבורת ולעולם אם נקרע שרי". משמע שלכתחילה יש לכסות ורק אם נקרע מותר. וראה תוספות בברכות ו ע"א ד"ה "אלו": "...אבל תפלין של יד מכוסין דכתיב (שמות יג) לך לאות על ירך ולא לאחרים לאות". וראה גם תוספות במגילה כו ע"ב ד"ה "תשמישי": "אבל אותן של יד אינן נראין ואין בהן אות כדכתיב והיו לך לאות ודרשינן (מנחות דף לו): ולא לאחרים לאות". וראה מרדכי מנחות יב ע"א: "כתב בשימושא רבה צריך לכסוייהו כדי שלא יראו דכתיב לך לאות ולא לאחרים לאות ור"ן אומר דלהכי של ראש קרי ליה וראו וגו' לפי שהם במקום גילוי בראש אבל של יד הם ברוע תחת לבושו כדרשינן לך לאות ולא לאחרים לאות...". וראה ספר התרומה (סימן ריא) שפירש תשובתו של רב אשי ("במקום לך לאות איתמר") ביחס לזרוע ולא שאר היד, והוסיף: "משמע לכאורה כי טוב לכסות התפלין של יד כשהן בזרוע כיון שהכתוב הקפיד להניח במקום לך לאות... ובשימושא רבה כתב ומאן דמנח תפלין צריך לכסוייהו בסודרא או בכומתא". ועוד. בכל אופן לא מצאתי מי שאמר במפורש שצריך שהרצועות תהיינה מוסתרות. וגם הטעם "כדי שלא יראה כחנף" לא מצאתי בעניין זה, אלא בבית יוסף (אורח חיים סימן כז) שציטט מהמרדכי: "...ומיהו עתה חיישינן ליוהרא ומכסין אותה אע"פ שאין נכון" (ובמרדכי לפנינו הנוסח משובש), אך שם מדובר ככל הנראה על תפלין של ראש (וראה גם דרכי משה שם).

מענין לציין שישנה הלכה נוספת שציין ראב"ם באשר להסתרת הרצועות אך בעניין הרצועות העורפות בתפלין של ראש, וגם להלכה זו לא מצאתי מקור בחז"ל וברמב"ם: "ועדיף שתי הרצועות האלה תהיינה על פני גופו או בין בגדיו מוסתרות מתחת לבגדו החיצוני" (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 264).

23 פירוש התורה לראב"ם, שמות כח, מ, עמ' תלב. וראה גם שמות כח, ד, עמ' תיח: "המגבעת היא המצנפת". שמות כט, ט, עמ' תלו: "מגבעת. לבאר לו שצניפת בני אהרן דומה למגבעת שהיא הכובע לפי מה שביארה הקבלה".

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

כך כתב הרמב"ם (הלכות כלי המקדש והעובדים בו ח, ב):

מצנפת האמורה בתורה באהרן היא המגבעת האמורה בבניו, אלא שכהן גדול צנוף בה כמי שלופף על השבר, ובניו צנופין בה ככובע ולפיכך נקראת מגבעת. הדברים אינם מפורשים בספרות חז"ל,²⁴ ונראה מהשוואת לשונו (ואף על פי שהיא תרגום) עם לשון אביו שמקורו של ראב"ם בדברי הרמב"ם.²⁵

ה. "כמו שלימדתנו המסורת בביאור הפסוק הזה"

נסיים עניין זה בדוגמה מספר המספיק לעובדי ה':²⁶

ועוד עליך לדעת כי כל דבר שבא ממנו יתעלה על ידי נביאו הנאמן חייב כל מאמין להיות בטוח בהשגתו ללא שום ספק. ולכן יצא הקצף על בני ישראל שאף כי הודיעם ה' יתעלה את דבר השגחתו עליהם וראו (במו עיניהם) מה שראו כמו שנאמר 'אשר עין בעין נראה אתה ה' וכו'' (בכל זאת) הטילו ספקות וניסו (את ההשגחה) כמ"ש 'ויקרא שם המקום מסה ומריבה על ריב בני ישראל ועל נסותם את ה' לאמר היש ה' בקרבנו אם אין', והוזהרו שלא לחזור על הדבר כמ"ש 'לא תנסו את ה' אלהיכם כאשר נסיתם במסה', כלומר בדבר הנביא שנשלח לכם מאתו יתעלה ונתאמתה נבואתו חייבים אתם להאמין ולחשבו לדבר אמת, כמו שלימדתנו המסורת בביאור הפסוק הזה.

מהי כוונת ראב"ם? ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה י, ו:

נביא שנודעה נבואתו והאמנו דבריו פעם אחר פעם, או שהעיד לו נביא, והיה הולך בדרכי הנבואה - אסור לחשב אחריו ולהרהר בנבואתו שמא אינה אמת. ואסור לנסותו יתר מדאי, ולא נהיה הולכים ומנסים לעולם, שנ' לא תנסו את ה'

24 לכל הפחות לא באופן שראב"ם כתב אותם (וראה הערה הבאה). כיוון שהדברים אינם מפורשים נחלקו הראשונים בעניין, ראה, מאמרי: "אבנטו של כהן הדיוט", עמ' 44-45.

25 אמנם יש להוסיף הסתייגות מסוימת: הרמב"ם בהלכות כלי המקדש והעובדים בו ח, יט כתב: "המצנפת של כהן גדול או הדיוט ארכה שש עשרה אמה" (וגם ראב"ם כתב שמות כח, לט, עמ' תלב: "ולמדה הקבלה שאורך המצנפת שש עשרה אמה") ולא נמצא לזה מקור בדברי חז"ל שבפנינו, וראה תורה שלמה לרמ"מ כשר, פרק כח, אות קכט. ושם היה בפני רמב"ם וראב"ם מקור גם בעניין הנ"ל שנעלם מאיתנו.

עוד בעניין "המעתיקים", ראה פירוש התורה לראב"ם, שמות כח, לו, עמ' תל: "ביארו המעתיקים ז"ל ששני קצות הציץ נקובים...". כבר העיר ויזנברג הערה 163 שזוהי שיטת הרמב"ם והרמב"ן ולעומת זאת רש"י והראב"ד סברו שהיו שלשה נקבים, ואין הכרעה בדבר מן הגמרא. וראה מאמרי: "אבנטו של כהן הדיוט", עמ' 53.

דוגמאות נוספות ל"קבלה" שמקורה נעלם: פירוש התורה לראב"ם, שמות כט, כא, עמ' תלח: "וביארה הקבלה שטובל את האצבע בדם ובשמן אחר שעירב את שניהם..."; וראה ויזנברג הערה 53. שמות ל, כד, עמ' תנ: "קדה. קסט (בערבית) לפי מה שביארה הקבלה"; וראה ויזנברג הערה 58.

26 המספיק לעובדי ה', מהדורת ששון, ירושלים תשכ"ה, עמ' קד.

א-להיכם כאשר נסיתם במסה (דברים ו, טז) שאמרו: היש ה' בקרבנו אם אין? (שמות יז, ז) אלא מאחר שנודע שזה נביא יאמינו וידעו כי ה' בקרבם ולא יהרהרו ולא יחשבו אחריו, כעניין שנא' וידעו כי נביא היה בתוכם (יחזקאל ב, ה).
וראה גם ספר המצוות לא תעשה סד (מהד' ר"י קאפח, ירושלים תשל"א, עמ' רטו):
והמצוה הארבע וששים, האזהרה שהוזהרנו שלא לנסות הבטחותיו ואימיו יתעלה שמבטיחים לנו או מאיימים עלינו בהם נביאיו, על דרך הטלת ספק בהם, אחר שידענו אמתת נבואת אשר הודיע אותם, והוא אמרו לא תנסו את ה' א-להיכם כאשר נסיתם במסה.

וכבר העיר מו"ר הרב נ"א רבינוביץ שליט"א ביד פשוטה להלכות יסודי התורה שם (עמ' קצ) שזוהי אחת המצוות המעטות שלא מצא הרמב"ם מאמר חכמים כדי לאשר שזו מצווה הנמנית בתרי"ג מצוות. וראב"ם כתב: "כמו שלימדנו המסורת בביאור הפסוק הזה"; ולכאורה כוונתו לדברי אביו.

ו. הגמרא היא המקור ולא 'משנה תורה'

כעת נציג דוגמאות שבהן ברור לחלוטין שהגמרא היא מקורו של ראב"ם ולא ספרו של אביו כיון שהעניין אינו מופיע במשנה תורה. אך טרם נציג דוגמאות לזה, נציג דוגמה אחת שממנה נלמד שגם בעניינים "קטנים" שאין להם נפקא מינה הלכתית העדיף לעתים ראב"ם את חז"ל כמקור ולא את ספרו של אביו.

כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 288):

והשבועות בכללותן נחלקות לארבעה חלקים: האחת - שבועת ביטוי, השניה - שבועת שווא... והשלישית - שבועת העדות, והרביעית - שבועת הפקדון.
כעין זה כתב כבר אביו (הל' שבועות א, א) אבל בהבדל "קל":
ארבעה מיני שבועות הן: שבועת ביטוי ושבועת שוא ושבועת הפקדון ושבועת העדות.

ראב"ם הקדים שבועת העדות לשבועת הפיקדון כסדר המשנה במסכת שבועות שפרק שבועת העדות (פרק ד) קודם לפרק שבועת הפיקדון (פרק ה), ולא כרמב"ם שהפך את הסדר והקדים שבועת הפקדון לשבועת העדות. אכן כבר העיר על הסדר שנקט הרמב"ם בעל מעשה רקח על הרמב"ם הלכות שבועות ט, א:

רבינו לא סדר הדינין כסדר הכתוב ולא כסדר התנא שהכתוב בסוף פרשת ויקרא סדר שבועת העדות ואח"כ שבועת הפקדון, וכן תנא דמתניתין. ורבינו סדר תחילה שבועת הפקדון שהיא בפ"ז ובפ"ח ושוב סדר שבועת העדות...²⁷

27 בהמשך הוא מנסה לבאר פשר סידורו של הרמב"ם.

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

אמנם יש להעיר שגם ראב"ם לא נקט כסדר הכתובים שהרי בויקרא פרק ה מופיעה שבועת העדות גם קודם שבועת ביטוי.²⁸ אולם ראב"ם נקט כסדר המשנה במסכת שבועות שהקדימה שבועת ביטוי ושבועת שווא (פרק ג) לשבועת העדות.

כאמור, דוגמה 'קטנה' וחסרת חשיבות לכאורה, אך דווקא ממנה ניתן ללמוד שראב"ם לא קיבל כמובן מאליו את ניסוחיו של אביו, וטרח וניסח את הדברים בעצמו על פי מקורות חז"ל.

אציג דוגמה שבה דווקא ניסוחו של הרמב"ם היה יכול לסייע לראב"ם ואף על פי כן נקט ראב"ם את לשון הגמרא. כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 89, על פי הברייתא בברכות ל ע"א):

וזה לשונם ז"ל: תנו רבנן סומא ושאינו יכול לכוין את הרוחות יכוין את לבו כנגד אביו שבשמים... היה עומד בחוץ לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל... היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלים... היה עומד בירושלים יכוין את לבו כנגד בית המקדש... היה עומד במקדש יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים... ונמצאו כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד.

בהמשך מדגיש ראב"ם:

ואל תטעה במה שאמר 'יכוין את לבו' ותחשוב שאין המתפלל צריך לכוון פניו אלא לבו בלבד, שכן לא אמר 'את לבו' אלא משום מה שאמר בתחילת הבריתא על סומא ושאינו יכול לכוין את הרוחות יכוין את לבו...

אכן אילו נקט ראב"ם לשונו של אביו היה יכול לחסוך לעצמו את ההסבר, כיון שכך כתב הרמב"ם (הלכות תפלה וברכת כהנים ה, ג):

היה עומד בחוצה לארץ - מחזיר פניו נוכח ארץ ישראל ומתפלל. היה עומד בארץ - מכוון פניו כנגד ירושלים. היה עומד בירושלים - מכוון פניו כנגד המקדש. היה עומד במקדש - מכוון פניו כנגד בית קודש הקדשים. סומא, ומי שאינו יכול לכוון את הרוחות, והמהלך בספינה - יכוון (את) לבו כנגד השכינה ויתפלל.

אך ראב"ם כאמור, העדיף לצטט מהגמרא ולא מאביו.²⁹

כעת אציג דוגמה להלכה שברור שמקורה הוא מהגמרא ולא מהרמב"ם כיון שאינה מופיעה ברמב"ם.

כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 229):

ומחויבים להוסיף בברכת הזימון בבית החתנים את הזכרת השמחה. אם הזימון בשלושה וכד', אומרים: נברך שהשמחה במעוננו, ואם בעשרה, יאמרו: נברך

28 העיר על סדר הרמב"ם בעניין זה הרדב"ז הלכות שבועות א, א ד"ה "שבועת ביטוי".

29 בעניין השינוי מלשון הברייתא, ראה יד פשוטה (עמ' רל) שהפנה לירושלמי (ברכות דף ח, ב-ג) שם כתוב בברייתא "הופכין את פניהם" החל מהבבא השנייה. ומענין מאד לראות את שכתב רבי מימון הדיין אבי הרמב"ם באגרת הנחמה, מהדורת קלאר, עמ' כב: "...תפילת שמונה עשרה נאמרת בהפיכת פנים (כלפי ירושלים)..." וראה שם הערה טו.

לאלהינו שהשמחה במעונו שאכ' מש'. מוסיפים תוספת זו משעה שמתחילים להכין סעודת הנישואין ועד סוף שבעת ימי המשתה, וכאשר מתאספים בבית החתן לסעודה ועד תום שלושים יום, ואפילו אין מכריזים בפירוש שהסעודה בגלל הנישואין; ולאחר שלושים יום ועד תום שנים עשר חודש אם [לא] אמרו בפירוש שאותה הסעודה בגלל הנישואין אין מוסיפין אותה ואפילו אם הנסיבות מורות שהיא בגלל הנישואין.

והרמב"ם כתב (הלכות ברכות ה, ד):

הסועד בבית חתנים, משיתחילו להתעסק בצרכי סעודת נישואין ולהכינה ועד שלושים יום אחר הנישואין - מברך: נברך שהשמחה במעונו שאכלנו משלו. והן עונין: ברוך שהשמחה במעונו שאכלנו משלו ובטובו חיינו. ואם היו עשרה, מברך: נברך לאלהינו שהשמחה במעונו [שאכלנו משלו]. והם עונים (ואומרים): ברוך אלהינו שהשמחה במעונו שאכלנו משלו וכו'. וכן סעודה שעושיין אותה אחר הנישואין מחמת הנישואין עד שנים עשר חודש - מברך "שהשמחה במעונו".

אעיר על שני הבדלים:

א. הרמב"ם הציג שתי תקופות זמן:

1. "משיתחילו להתעסק בצרכי סעודת נישואין ולהכינה עד שלושים יום אחר הנישואין".
2. "אחר הנישואין מחמת הנישואין עד שנים עשר חודש".

לעומת זאת ראב"ם הציג שלוש תקופות זמן:

1. "משעה שמתחילים להכין סעודת הנישואין ועד סוף שבעת ימי המשתה".
2. "כאשר מתאספים בבית החתן לסעודה ועד תום שלושים יום".
3. "סעודה שעושיין אותה אחר הנישואין מחמת הנישואין עד שנים עשר חודש".

ב. בתקופת הזמן שלאחר שלושים יום ועד שנים עשר חודש הדגיש ראב"ם שצריך שיאמרו בפירוש שהסעודה היא בגלל הנישואין. הדגשה זו אינה מופיעה ברמב"ם.

ברור לחלוטין שמקורו של ראב"ם הוא הגמרא בכתובות ח ע"א:

רב אשי איקלע לבי רב כהנא, יומא קמא בריך כולהו; מכאן ואילך, אי איכא פנים חדשות - בריך כולהו, ואי לא - אפושי שמחה בעלמא הוא, מברך שהשמחה במעונו ואשר ברא; משבעה ועד שלושים, בין אמר להו מחמת הלולא, ובין לא אמר להו מחמת הלולא - מברך שהשמחה במעונו; מכאן ואילך, אי אמר להו מחמת הלולא - מברך שהשמחה במעונו, ואי לא - לא. וכי א"ל מחמת הלולא, עד אימת? אמר רב פפי משמיה דרבא: עד תריסר ירחי שתא. ומעיקרא מאימת? אמר רב פפא: מכי רמו שערי באסינתא.

נמצא שבחילוק משבעה ועד שלושים, שאינו מופיע ברמב"ם, מקורו של ראב"ם הוא בגמרא. ובעניין הצורך באמירה משלושים ועד שנים עשר חודש, מעניין שכך ביאר רש"י

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

שם שכוונת הביטוי "אמר להן" היא שהודיע לקרואים שקרא להם מחמת הילולא. ללמדך שהגמרא היא המקור של ראב"ם ולא החיבור של אביו.

דומה שהיה סביר לצפות שלכל הפחות נוסח התפילה של הרמב"ם יהיה תואם לעדויות בנו, אך אין הדברים כך, בדברי ראב"ם מובאים לעיתים נוסחי תפילה וברכות המבוססים על מקורות אחרים ולא על נוסח התפילה שכתב אביו,³⁰ ולמרבה ההפתעה גם במקומות שנוסח הרמב"ם היה יכול לסייע לדבריו.³¹

30 נושא זה ראוי לדיון נפרד, ואסתפק בדוגמאות אחדות להבדלים: א. בעניין ענייה בקדיש - כתב הרמב"ם (סדר התפלה, מהד' רנ"א רבינוביץ, עמ' תתקכח, והשווה הלכות תפלה וברכת כהנים ט, א): "...וכשהוא אומר יתברך כל העם עונין אמנ..." (וכן בסדר רס"ג, עמ' לה; וראה סדר רב עמרם גאון, מהד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' יא). וראב"ם כתב (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 193-191): "...אחר כך לאחר שההולכים אחר שליח צבור יסיימו לענות יאמר שליח ציבור לעלמא ולעלמי עלמאי יתברך והאנשים משלימים את גילוי מה שהצביע עליו באמרו יתברך ויאמרו שמיה דקודשא בריך הוא..." ב. בנוסח הקדושה - כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 199-200): "...קדושת התפלה שבה אנו אומרים נקדישך ונעריצך ושאחר כך נביא כראיה את קדושת המלאכים ונאמר ככתוב..." בעניין "נקדישך ונעריצך" - כן הוא בסדר רס"ג עמ' לח ובסדר התפלה לרמב"ם עמ' תתקכז, ולא כסדר רב עמרם עמ' לב. אך בעניין "ככתוב" - כן הוא בסדר רס"ג עמ' לח, אך בסדר התפלה לרמב"ם עמ' תתקכז "כדבר האמור" (וראה גם סדר רבינו שלמה ברבי נתן מסג' למאסה, מהד' חגי, ירושלים התשנ"ה, עמ' יח). ג. בנוסח ברכת המזון - 1. כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 224): "הזן אותנו ואת העולם כולו"; וכן בסדר רס"ג עמ' קב. אבל הרמב"ם כתב (סדר התפלה עמ' תתקמה): "הזן את העולם כולו"; וכן הוא בסדר רב עמרם עמ' מה ובסידור רבינו שלמה ברבי נתן מסג' למאסה עמ' קיט. 2. כתב ראב"ם (שם, עמ' 225): "נתן לחם לכל בשר"; וכן בסדר רב עמרם עמ' מה, ובסידור רבינו שלמה ברבי נתן מסג' למאסה עמ' קיט. אבל ברמב"ם סדר התפלה עמ' תתקמה (ובסדר רס"ג עמ' קב) אינו. 3. כתב ראב"ם (שם, עמ' 225): "תמיד לחם לא חסר לנו"; קרוב לזה בסידור רבינו שלמה ברבי נתן מסג' למאסה עמ' קיט-קכ: "ואל יחסרנו [נו"א כן אל יחסרנו] מלכנו מזון מעתה ועד עולם". אבל ברמב"ם סדר התפלה עמ' תתקמה-תתקמו: "ואל יחסר לנו לעולם ועד". ובסדר רס"ג עמ' קב ובסדר רב עמרם עמ' מה אינו. אמנם גם כאן ראוי להדגיש שישנו נוסחאות תפילה וברכות מיוחדות לרמב"ם ולראב"ם, נציין דוגמה אחת: המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 230: בעניין התוספת בברכת המזון בשבת - "א-להינו וא-להי אבותינו רצה והחליצנו במצותיך ובמצות יום השביעי הזה וכו'". רמב"ם הלכות ברכות ב, ה: "ואומר באמצע בשבת (אומר): א-להינו וא-להי אבותינו רצה והחליצנו במצותיך ובמצות יום השביעי הזה וכו'". "ואומר רצה והחליצנו שהוא קדוש היום והא דמברכין רצה והחליצנו במצותיך ובמצות יום השביעי השבת כו' ולא מברכין א-להינו וא-להי אבותינו קדשנו במצותיך ובמצות יום השביעי השבת כו' מצאתי עיקרו בפסיקתא בהפטרטא ותאמר ציון למען יחלצון ידידיך הושיעה ימינך וענני. אמר דוד לפני הקב"ה רבש"ע אם אין לישראל זכות עשה להם בשביל ידידיך אברהם יצחק ויעקב וכל שאין להם זכות עשה בשביל ימינך הושיעה ימינך אמר דוד לפני הקב"ה רבש"ע למה כל דרחים לך מטרף וכו' ע"ש מיכן קבעו חכמים רצה והחליצנו בשבת. מיהו איני יודע למה אין אנו מברכין כך א-להינו וא-להי אבותינו רצה והחליצנו וכו'".

31 אציין דוגמה אחת: כתב הרמב"ם בנוסח ברכת יוצר (סדר התפלה, עמ' תתקטו): "...ישתבח שמך לעד מלכינו יוצר משרתים אשר משרתיו עומדים ברום עולם משמיעים [את] קולם יחד בדברי א-להים ברום ומלך עולם...". לעומת זאת ראב"ם כתב (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 189): "עומדים ברום עולם ומשמיעים את קולם כולם וכו'". ההדגשה "יחד" הייתה יכולה להתקשר היטב לעיקר טיעונו של ראב"ם שם (עמ' 188): "...כוונת אחד מתוך עשרה, אם יתפלל עם עשרה, בהשתתפו אתם בתפלה, חזקה מכוננתו אם יתפלל ביחידות כמו שמתפלל עם עשרה. אם תתאחדנה אפוא כוונות עשרה שנתכנסו לתפלה, למשל, היהן חזקות מסך עשר כוונותיהם, אם יתפלל כל אחד מהם ביחידות...".

זאת ועוד אחרת, גם בנידון זה ניתן ללמוד שהגמרא היא מקורו של ראב"ם; אציג דוגמה אחת:

בעניין אמירת מזמור לאחר קריאת שמע על המיטה, כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 244): "ורוח המנהג שהמזמור יהא ה' מה רבו צרי וכו' והתלמוד הזכירו...". מנהג זה שאינו נזכר ברמב"ם³² מקורו בבבלי שבועות טו ע"ב:

ת"ר: שיר של תודה - בכנורות ובנבלים ובצלצלים על כל פינה ופינה ועל כל אבן גדולה שבירושלים, ואומר ארוממך ה' כי דליתני וגו', ושיר על פגעים, ויש אומרים: שיר של נגעים... ואומר יושב בסתר עליון בצל שדי יתלונן עד כי אתה ה' מחסי עליון שמת מעונך, וחוזר ואומר מזמור לדוד בברחו מפני אבשלום בנו, ה' מה רבו צרי עד לה' הישועה על עמך ברכתך סלה. רבי יהושע בן לוי אמר להו להני קראי וגאני.

אכן, ישנם גם ביטויים מפורשים שבהם מפנה ראב"ם לחיבורים הלכתיים, ולא ניכרת עדיפות למשנה תורה;³³ לדוגמה, כתב ראב"ם בסוף דיונו על "שאר הברכות" (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 255):

...יש הלכות ומילואים והשלמות אשר הן מכלל מה שהזכרנו בקיצור ומפנים את המבקש אותן אל החיבור משנה תורה או לחיבורים גדולים זולתו.

וכעין זה כתב גם בעניין התפלין (שם, עמ' 261):

ועל כתיבת התפלין ועשייתן יש מסורות והלכות שאנו מקצרים בהן ומפנים לגביהן אל הלכות תפלין בחבור אבא מארי זצ"ל או אל חבורים אחרים זולתו שזה נכלל בהם.

בשני ציטוטים אלו (ובמקומות נוספים כעין אלו) לא משתמע שיש איזושהי עדיפות למשנה תורה. יתרה מזו, ישנן גם הפניות כעין אלו שחיבורו של אביו לא נזכר כלל: "...אנו מפנים אל החבורים הגדולים שפרטי ההלכה נשלמו בהם" (שם, עמ' 267, בעניין מזוזה, אמנם בהמשך שם מציין לדברי אביו); "...לאחר הקדמה זו אנו אומרים בהסתמכנו על הכתוב ועל המסורה ועל ההלכות של אנשי המסורה ז"ל..." (שם, עמ' 270, בעניין ציצית).

32 ראה גם סדר רב עמרם, עמ' נה. אמנם מנהג זה אינו מופיע גם בסדר רס"ג עמ' פז. ישנן גם אמירות בתפילה שאינן נזכרות בסדר התפלה של הרמב"ם אך נזכרות במקורות אחרים; דוגמה אחת: המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 198-199: "כשהצבור משלים את התפלה ונפילת פנים רחום וחנון וכו' וכדו' ותחנונים שאומרים אחר נפילת פנים אבינו מלכנו חננו ועננו וכו' כפי שידוע...". אמירות אלו אינן נזכרות בסדר התפלה לרמב"ם עמ' תתקכט-תתקל. אכן הן נזכרות בסדר רס"ג עמ' כד (אם כי שם נוסף: "אבינו מלכנו א-להינו...") ובסדר רבינו שלמה ברבי נתן מסג'למאסה עמ' טז-יז. ובסדר רב עמרם עמ' לח נזכר רק "אבינו מלכנו חננו ועננו...".

33 אמנם יש להוסיף הסתייגות, שראב"ם הדגיש באחת מתשובותיו (תשובות רבנו אברהם בן הרמב"ם, מהד' פריימן וגויטיין, ירושלים התרצ"ח, סימן פב, עמ' 115-116): "ולא טרחנו להביא את הראיות האלה אלא בשביל מי שאינו סומך על החבור משנה תורה אלא מבקש הוכחות מדברי רבותינו ז"ל, שהם העיקר שממנו מתפרנס כל מי שבא אחריהם ולולי זה הרי העניין ברור בתוך החבור באפן שאינו זקוק לשום באור, והוא מה שאמר ז"ל בפרק העשירי מן הלכות אישות (הלכה ח') בעיקר כתובה דינרים אלו לא תקנו אותם וכו'". אם כן יתכן שזוהי גם הסיבה להפניות כלליות לספרות ההלכה כדלהלן בפנים.

סמכותו של 'משנה תורה' לעומת המקורות התלמודיים בעיני רבי אברהם בן הרמב"ם

נמצאנו למדים מאוסף זה של דוגמאות (שכמובן אינן כוללות הכול), שלמרות היותו מעריץ נלהב של אביו,³⁴ לא הייתה נאמנותו של ראב"ם לאביו "נאמנות גורפת", שבה התבטל בפני אביו, והעתיק מספרו; אלא הייתה זו "נאמנות בוחנת", שבה בחן ראב"ם את דברי אביו על פי מקורות חז"ל, ולאור בחינתו החליט מהי דעתו בעניין, ואותה כתב.³⁵

34 דוגמאות אחדות: ברכת אברהם (ירושלים תש"ך), סימן ד: "לא יסתפק זה לקטני תלמידי אבא מורי ז"ל כל שכן לו". שם, סימן מו: "במפלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור בחייך אמור לי מאחר שדבריו מופלאים בעיניך עד שלא תבין בדקדוק עניניהם למה תמהר להקשות עליהם ותראה בדבריך כאילו אתה מתעתע בהם ואני אומר לך מי הכניסך לכך עד שנוקשת באמרי פיך דמית שאבא מארי זצ"ל נעלמה ממנו אותה הבריתא שהבאת בקושייתך ושנגלה לך סוד שלא נגלה לו ואתה לא הבנת ענין דבריו ומפני זה נראה לך דאיכא קושיא עליו... ועלה בלבך שאותה הבריתא לא ידע אותה או שמא שכח אותה וראוי היה לך לעיין בדבריו בהלכות תמורה ותראה אם זה הטמון שנגלה לך מפורש בדבריו או לא ואם תמצא אותו מפורש בדבריו תבונן אם חכם גדול כמותו יסתרו דבריו זה את זה והוא לא ידע או לא ואחר כך אם לא יתבאר לך דקדוק דבריו תשאל על עניניהם או תקשה עליהם מהם ונפרש לך". מעשה נסים (ת"א תשט"ז), סימן ד: "ה' יודע כי קושייתך טובה ועיון יפה, אך צריך שתדע כי עיונו ז"ל למעלה מעיון זה ואינו ממי שיעלם ממנו כמו זה השעור".

35 בהקשר זה יש להעיר על מקרה מפליא; כתב ראב"ם (המספיק לעובדי ה', מהד' דנה, עמ' 245): "ויש הסבור שלפני כניסתו אומר התכבדו מכובדים קדושים וכו'"; והדבר מפורש ברמב"ם הלכות תפלה וברכת כהנים ז, ה.